

САМОСВІДОМІСТЬ ЯК ФАКТОР ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Мирослав БОРИШЕВСЬКИЙ

Copyright © 2009

Однією з найактуальніших проблем психологічної науки є проблема особистості. Не дивлячись на це, на сьогоднішній день поки немає загальноприйнятого визначення самого *поняття особистості*. Так само відсутня єдина думка стосовно генези особистості. Вчені також розходяться у поглядах на те, коли, з чого починається особистість. Одні відносять початок становлення особистості до вельми ранніх етапів психічного розвитку індивіда, інші, навпаки, схильні пов'язувати цей процес із більш пізніми етапами онтогенезу.

Найбільш близькими до істини нам видаються погляди тих науковців, котрі, порушуючи питання про початок становлення особистості, пов'язують цей процес із виникненням у дитини *самосвідомості*. А стається це вже у дошкільному віці: ледь оволодівши найпростішими мовленнєвими конструкціями рідної мови, дитина 3-х років (а то й раніше), спілкуючись з дорослими, раптом заявляє: “Я – сам!”, “Я – сама!”, протестуючи таким чином проти допомоги у якійсь справі, з якою, як їй здається, вона може впоратись без сторонньої підтримки. Це і є той момент, який засвідчує факт виникнення самосвідомості: адже, заявляючи про свої певні можливості, дитина цим самим започатковує процес *ідентифікації себе* з тим, що вона робить, виявляє спроможність бачити себе носієм того, що вона може, чим відрізняється від інших, або є подібною до них. Отож, йдеться про елементарне *усвідомлення* дитиною себе як *суб'єкта* власної активності.

Як засвідчують спеціальні психологічні дослідження, а також виховна практика, перші прояви *самоактивності* дитини, що базуються на її власних, хай елементарних, переважно емоційних уявленнях про себе, вводять її у контекст взаємодії з дорослим. Завдяки цьому вона поступово перетворюється із об'єкта виховних впливів дорослого у *партнера суб'єкт-суб'*

ектної взаємодії з ним. З роками зростають можливості співпраці вихованця з вихователем, що стає головною запорукою успішності виховного процесу, процесів становлення та розвитку особистості дитини.

Розвиток людини як особистості зумовлюється не лише змістом, спрямованістю, формами організації виховних впливів на дитину, а й великою мірою тим, як сприймає остання ці впливи, наскільки активно (самоактивною) вона є стосовно сприйняття дії на неї, так би мовити, зовнішніх агентів.

Відомо, що навіть зовсім маленькі діти по-різному реагують на ідентичні зовнішні впливи, у тому числі й на ті, що організуються із спеціальною виховною метою. Зрозуміло, що на ранніх етапах онтогенезу вельми важлива роль у цьому належить природженим, успадкованим, переважно психофізіологічним відмінностям, здатностям дитини, які й зумовлюють специфіку її сприйняття зовнішніх впливів та особливості реагування на них. Однак чимдалі все більшого значення у спричиненні поведінки дитини набувають *психологічно-особистісні новоутворення*, котрі є наслідком взаємопроникнення, взаємодії тих можливостей, з якими дитина народжується, та тими, котрі вона “здобуває” завдяки дії на неї чинників соціального довкілля.

Головним із “посередників” цієї взаємодії, що спричиняють процес становлення та розвитку особистості, якраз і є *самосвідомість*. Тому саме у контексті самосвідомості можливо збагнути сутність розвитку та саморозвитку особистості, що зумовлюється активізацією індивідом своїх явних та потенційних можливостей, спрямованих на досягнення цілей, які людина ставить у часовому континуумі “теперішнє – майбутнє”. Інакше кажучи, самосвідомість – це той вирішальний внутрішньо-особистісний чинник, який опосередковує дію

зовнішніх впливів. Залежно від характеристики одних та інших, їх взаємодія може справляти конструктивний вплив на розвиток особистості, або ж гальмувати чи спотворювати його.

Отже, самосвідомість треба розглядати як складне утворення у структурі особистості, завдяки якому – за умови її адекватного розвитку – відбувається процес урівноважування та конструктивної взаємодії зовнішніх обставин та внутрішніх умов. Найважливішою із набору останніх є самосвідомість, її складові, завдяки безперервним, прогресивним змінам та самозбагаченню яких відбувається процес розвитку не лише самої самосвідомості, а й інших компонентів структури особистості загалом.

Той факт, що однією із найвизначальніших соціально-психологічних спонук особистості є *потреба у самовизначенні та самореалізації*, що задовольняється через досягнення певних *цілей*, котрі, своєю чергою, є сумірними усвідомленим (самоусвідомленим) індивідом своїм можливостям (“реальним ресурсам”) щодо їх адекватності, підтверджує безпосередній, хоча й опосередкований, зв’язок самосвідомості особистості з її потребами та *мотивами*.

Розвиток особистості, як відомо, тісно пов’язаний з *механізмами антиципації*, запуск у дію і функціонування яких неможливий без самосвідомості. Саме завдяки здатності до самоусвідомлення своєї сутності, реальних і потенційних можливостей, особистість спроможна передбачати близькі та віддалені перспективи власної життєдіяльності, що видається особливо переконливим у зв’язку з аналізом таких складових самосвідомості, як *соціально-психологічні очікування, домагання та образ Я*. Підкреслимо, що на самосвідомості базується процес самосприйняття, результатом якого і є образ Я, котрий може поставати у різних часових “іпостасях”, зокрема як Я-реальне (теперішнє) та Я-перспективне. Окремо наголосимо на тому, що *самоакцептація*, її процесуальна та змістова характеристики суттєво визначаються цілями, які ставить перед собою особистість. Це – цілі близькі та перспективні. Якщо близькі цілі або, так би мовити, буденні надзавдання відзначаються короткотривалою дією, то перспективним притаманна пролонгована спонукальна дія, яка забезпечує людині можливість бачення себе, своєї особистості в ореолі досягнення високих, життєво важливих цілей-ідеалів. Саме тому, як нам видається, перспективні цілі, виходячи за межі наявної, переважно буденної, ситуації, можуть якнайтісніше поєднувати особистість з її духовними потребами.

Особистість, відповідно до усвідомлених власних можливостей, не лише обирає цілі життєдіяльності, а й формує наміри та способи їх досягнення. На цій основі набирає реальних обрисів *процес цілепокладання*, що є не лише засадничою умовою розвитку відповідальності та почуття обов’язку особистості, а й становлення її моральності загалом. Отож, у лоні самосвідомості та пов’язаних з нею почуттями обов’язку й відповідальності визрівають *моральні переконання* особистості. Ідея тісного взаємозв’язку між формуванням в особистості моральних переконань та розвитком у неї самосвідомості визнавалася ще Г.В.Ф. Гегелем: “Переконання, – підкреслював філософ, – є найбільш глибинними моментами самосвідомості” [1, с. 110].

Розглядаючи самосвідомість як внутрішню детермінанту саморозвитку особистості, підкреслимо виняткову роль *Я-концепції* у цьому процесі. Виникаючи на високому рівні розвитку самосвідомості, Я-концепція стає своєрідним еталоном, згідно з яким індивід фіксує процес свого особистісного розвитку як зростання у різних іпостасях життєдіяльності: у взаєминах з іншими (передусім значущими іншими), у професійній діяльності, у прецизюванні (уточненні) бачення себе у системі провідних життєсенсових цінностей.

Цьому останньому виміру самоусвідомлення належить особлива роль, оскільки він найтісніше пов’язує сучасне особистості з її орієнтацією на майбутнє. Асоціюючись із провідними цілями життєдіяльності, орієнтація на майбутнє у поєднанні з відповідними мотивами та реальними самовпливами (“самосуб’єктна дія”) може утверджуватися як одна з найважливіших детермінант процесу саморозвитку – як наслідку актуалізації внутрішньоособистісних, спонтанійних причин, чинників, зрештою – можливостей саморуку. Таким чином, Я-концепція як усвідомлення себе у системі найвизначальніших життєсенсових цінностей є своєрідною *моделлю бажаного майбутнього*, згідно з якою індивід “погоджує” процес свого саморозвитку та самотворення [див. детально 9].

У зв’язку з цим особливо виразно постає роль самосвідомості у розвитку в особистості *здатності до саморегуляції* власної активності. Самосвідомість є тим утворенням у структурі особистості, яке конститує потребу й уміння індивіда критично оцінювати та контролювати свою поведінку, довільно скеровувати, перебудовувати власні дії та вчинки з урахуванням їх можливих наслідків для навколишніх і для себе особисто. Розвинена самосві-

домість – базова умова виникнення в людини прагнення до саморегуляції у плані дотримання соціально цінних та особисто значущих норм, правил міжлюдських взаємин – ось лише деякі з проявів саморегуляції поведінки, що переконливо засвідчують те, що без розвитку здатності до саморегуляції неможливий процес становлення творчої, соціально відповідальної особистості із загостреним почуттям нового, з критичним ставленням до себе та до навколишньої дійсності, з глибоким розумінням сенсу людського існування, усвідомленням свого місця та ролі серед інших [2].

Підкреслимо неперехідну роль самосвідомості у становленні та розвитку особистості як суб'єкта соціальної дійсності, як громадянина. Нашими багаторічними дослідженнями встановлено наявність органічного взаємозв'язку між розвитком громадянськості особистості та рівнем сформованості її національної самосвідомості. Крім того, доведено, що почуття *національної самоідентичності* є основою становлення у людини не лише національно своєрідних рис, а й загальнолюдських особистісних характеристик [3]. З цих позицій показано некоректність спроб тих дослідників, котрі безпідставно, а тому й безуспішно, намагаються довести перевагу загальнолюдських цінностей над національними. Ми ж розглядаємо розвинену *національну самосвідомість* як надважливу умову національної гідності людини, її самоповаги як представника певної національної спільноти, розвитку в неї патріотичних почуттів, зокрема відповідальності, обов'язку перед Батьківщиною.

Дослідження психологічної сутності самосвідомості підтвердили універсальний характер цього утворення, його багатогранний взаємозв'язок з різними складовими структури особистості, визначальний спричинювальний вплив самосвідомості на життєдіяльність індивіда загалом. Висловлюючись метафорично, можемо стверджувати, що самосвідомість – залежно від її змістових характеристик та цільової спрямованості – спроможна зумовлювати специфіку алгоритму розгортання *життєвих сценаріїв* особистості, визначати її спосіб життя (*modus vivendi*).

Завдяки розвиненій, адекватній самосвідомості людині вдається збагнути себе як суб'єкта, здатного скеровувати власні потенційні можливості у русло конструктивних самозмін, самозростання та самотворення. Усвідомлення себе суб'єктом власної активності дозволяє їй перманентно здійснювати відповідні (адекватні) корекції деяких вельми суттєвих для її

життєдіяльності особистісних утворень, котрі водночас є складовими як сфери свідомості, так і самосвідомості, зокрема, відредаговувати зміст та спрямованість локусу контролю, змінювати співвідношення виявів екстернальності та інтернальності, а на цій основі – забезпечувати адекватність взаємодії із зовнішніми обставинами та внутрішніми умовами.

Зважаючи не неабияке значення згаданих специфічних характеристик поведінки індивіда – екстернальності та інтернальності – зупинимось на їх аналізі докладніше. Проілюструємо їх опосередкований самосвідомістю вплив на поведінку особистості. Уявімо людину з надміру завищеною самооцінкою та відповідними їй домаганнями і соціально-психологічними очікуваннями. Здебільшого така людина з подібними дефектами самосвідомості неадекватно сприймає й оцінює події, що стаються у її житті. Це стосується, зокрема, сприймання й оцінювання успіхів та невдач. За умови досягнення успіху така особа переконана, що має завдячувати у цьому випадку винятково самій собі. У разі ж невдач вона, навпаки, схильна бачити причини лише у зовнішніх обставинах, часто вперто шукає винуватців своїх поразок в інших людях.

Негативні наслідки у подібних випадках виявляються також у людини, в якій надміру низькі самооцінка, домагання та соціально-психологічні очікування. Однак, якщо у ситуації успіху такій людині не надто складно погодитись із хоча б якоюсь своєю причетністю до цього успіху, то невдачі справляють на неї вкрай негативний, навіть руйнівний вплив. Отже, у кожному разі маємо справу з виникненням зовнішнього, або внутрішнього зіткнення із собою конфлікту, що, як відомо, не сприяє особистісному розвитку.

Як показали наші багаторічні теоретико-експериментальні дослідження, одним із найважливіших, а водночас і найскладніших аспектів становлення особистості, є її *моральний розвиток* [4]. Невипадково видатний німецький філософ І. Кант, розмірковуючи про моральність, зазначав: “Дві речі наповнюють думку завжди новим і все більш сильним здивуванням та благоговінням, чим частіше і триваліше ми розмірковуємо про них: це – зоряне небо наді мною і моральний закон у мені” [5, с. 199]. З огляду на це, зупинимось більш докладно на з'ясуванні ролі самосвідомості у формуванні моральності особистості, зокрема, у виникненні та зміцненні *альтруїзму* як вищої форми оволодіння людиною моральними чеснотами.

Поняттям “альтруїзм” позначають одне з найскладніших і найвагоміших утворень у структурі моральної свідомості та самосвідомості особистості. Індивід, якому притаманні альтруїстичні характеристики поведінки, може бути віднесений до категорії особистостей з високим рівнем морального розвитку.

Інтерпретація психологічної сутності альтруїзму передбачає розгляд цього феномена у контексті проблеми самоактивності особистості. Лише в парадигмі *принципу самоактивності* можна збагнути той вельми складний, суперечливий момент, коли особистість здатна інтегрувати воедино й екстраполювати у сферу потреб, здавалося б, непокеровані тенденції – задоволення власних актуальних спонукань із бажаннями навколишніх, трансформуючи ці суперечливі тенденції в єдину для неї суб’єктивно значущу, особисто привабливу необхідність. Це особливо виразно ілюструється тим фактом, що всі новоутворення у структурі особистості є вирішальною мірою наслідком самоактивності останньої. В цьому зв’язку доцільно звернутися до відомої праці Г.С. Костюка “Про роль спадковості, середовища і виховання у психічному розвитку дитини”, у якій учений, розглядаючи сутність розвитку дитини, підкреслює його зумовленість здатністю до саморуку: “...Правильне розуміння психічного розвитку дитини як саморуку не має нічого спільного з віталістичними, ідеалістичними спекуляціями на її активності. Воно не суперечить виховній зумовленості цього розвитку, а ... необхідно її припускає. Тільки при цій зумовленості й може існувати духовне зростання особистості дитини, її самодіяльність і розвиток” [6, с. 130–131].

Суттєвою ознакою соціальної активності (самоактивності) альтруїстичної особистості є гармонійне поєднання мотивів, які обслуговують її потребу в реалізації власного “Я” з мотивами, спрямованими на підтримку аналогічної потреби інших людей – “не-Я”. Обидві групи мотивів для альтруїстично зорієнтованої особистості мають однакову спонукальну силу, оскільки наявні у її свідомості та самосвідомості як рівнозначні щодо особистого сенсу цінностей. Завдяки цьому у свідомості (як і у підсвідомій сфері) альтруїста відсутній конфлікт між “власними” та “чужими” інтересами. Останні є органічною складовою потребо-мотиваційної сфери особистості альтруїста.

З огляду на висловлені міркування, вкажемо на деяку однобічність та категоричність у загальноприйнятому тлумаченні сутності явища

альтруїзму. Останнє, зазвичай, розглядається як підпорядкування особистістю власних потреб, інтересів потребам та інтересам навколишніх, як самозречення, принесення себе в жертву іншим людям. Подібне трактування може вважатися правильним лише у випадку інтерпретації цього явища егоїстом, стороннім спостерігачем, для якого неприйнятні ідеї служіння людям як вищої моральної чесноти. А втім науковий аналіз явища альтруїзму передбачає його об’єктивний розгляд, за якого дослідник виходить не з якихось довільно побудованих, на перший погляд, нібито логічних, однак вельми сумнівних, схем, а обирає предметом аналізу внутрішній світ особистості альтруїста, його реальні, хоч, зрозуміло, суб’єктивні ставлення, сприйняття, переживання, реальні особистісні сенси. За такого підходу до цього явища дослідник знайде переконливі докази того, що потреба служити іншим є такою ж мірою (а, можливо, й більшою) актуальною для альтруїстичної особистості, як і її турбота про власне благо.

Наш багаторічний досвід теоретичних та експериментальних досліджень морального розвитку особистості показує, що альтруїстичні тенденції у становленні індивіда – явище порівняно рідкісне. Це зумовлюється безліччю чинників різного походження – вродженими й успадкованими властивостями та можливостями індивіда, традиціями мікро- і макросоціуму, ціннісними орієнтаціями сімейного виховання, здібностями до самосуб’єктних впливів тощо.

Водночас існує низка чинників, котрі в контексті дії будь-яких із названих детермінант справляють суттєвий вплив на розвиток в особистості альтруїстичних тенденцій. До них найперше відносимо самосвідомість як базове утворення у структурі особистості. Адже, як показали наші дослідження, існує тісна залежність між розвитком в особистості альтруїзму та спрямованістю її самосвідомості [7]. Вже на початкових етапах у її становленні самосвідомість як головна проміжна змінна є тим своєрідним внутрішнім форматом, крізь який заломлюються будь-які соціальні впливи на неї.

Які цінності засвоюються індивідом у процесі його особистісного зростання, значною мірою спричинюється тим, як останній усвідомлює себе, як співвідносить себе з іншими людьми, з навколишнім світом у цілому. Якщо умови виховання забезпечують дитині можливість усвідомлювати себе як цінність у неподільному зв’язку з усвідомленням вартісності

навколишніх людей, якщо останні сприймаються нею не як засоби задоволення її особистих потреб, а як головна цінність і мета, без яких її власне життя втрачає сенс, то її самосвідомість набуває гуманістичної спрямованості. Саме така спрямованість самосвідомості стимулює розвиток в особистості альтруїзму. На противагу цьому індивіду з чітко вираженою егоїстичною спрямованістю притаманні постійна стурбованість власним престижем, нездоланна жадоба успіху, пов'язана з намаганнями підкреслити свою винятковість, виокремитись із суб'єктного довкілля, причому часто за рахунок інших та шляхом приниження їх людської гідності.

Самосвідомість, безсумнівно, – складне структурне утворення. Її складовими є самооцінка, домагання, соціально-психологічні очікування та образ Я як її інтегральна форма, що виникає лише на певному, більш пізньому й вищому, етапі культурного розвитку особистості. Спричинювальний вплив згаданих структурних компонентів самосвідомості особистості на процес розвитку в неї альтруїстичних тенденцій опосередковується специфікою взаємодії цих компонентів з оцінними ставленнями індивіда до інших людей. Як відомо, останні наявні у свідомості особистості як сфера “не-Я” (інші).

Наголосимо, що згадані складові самосвідомості знаходяться у діалектичному взаємодоповненні. Проте, щоб глибше збагнути, яким чином самосвідомість як цілісне утворення спричинює розвиток у людини альтруїзму, слушно розглянути специфічні функції у цьому процесі кожної із її складових. Водночас за такого розгляду, вочевидь неодмінно торкатимемося проблеми *саморегуляції поведінки*, котра явно чи імпліцитно присутня у процедурі аналізу феномена альтруїзму.

Базовим утворенням у структурі самосвідомості є *самооцінка*. Однак дотепер немає достатньо виразного уявлення про те, яким чином остання спрацьовує як механізм моральної саморегуляції активності особистості, забезпечуючи їй можливість вибору альтруїстичної лінії поведінки, або ж, навпаки, гальмує, блокує такий вибір.

Вже саме визначення сутності *поняття самооцінки* як міркування людини про міру наявності в неї якихось рис, властивостей у їх співвідношенні з певними еталонами свідчить про тісний зв'язок самооцінки з такими моментами саморегуляції, як цілепокладання, планування та вибір. Постановка будь-якої мети, у тому числі поведінкового типу, і перед-

усім у контексті моральної активності, актуалізує у суб'єкта дії щодо оцінки, зважування власних особистісних ресурсів.

Як підтвердили наші експериментальні дослідження, важливою умовою, що забезпечує позитивний вплив самооцінки на саморегуляцію моральної поведінки і реалізацію в ній альтруїстичних цілей, є збалансованість раціонального та емоційного компонентів. Однак, на відміну від саморегуляції активності індивіда у різних видах предметної діяльності, в моральній поведінці, й насамперед у річищі реалізації альтруїстичних цілей, емоційний компонент самооцінки відіграє визначальну роль. Справа в тому, що здійснення альтруїстичних дій, учинків, хоч і неможливе без певних мисленнєвих операцій людини щодо оцінки власних можливостей, проте подібні операції не завжди можна пояснити з позицій логіки, “*гасіо*”. У таких випадках альтруїст більше покладається на свої емоції, моральні почуття, часто не до кінця усвідомлюючи свої гуманні спонукання.

Вельми важливе значення для розуміння механізмів впливу самосвідомості на розвиток в особистості альтруїзму має диференціювання функцій самооцінки та *домагань*. Їх неподільний причинно-наслідковий зв'язок не викликає сумнівів. Проте тенденція до ототожнення функцій цих структурних компонентів заважає бачити їх специфічні відмінності у детермінації поведінки. Виникаючи на підґрунті самооцінки, домагання постають її своєрідною проекцією у ситуації, коли перед людиною виникає можливість і реальність вибору із декількох цілей тієї, котра найбільшою мірою відповідає її моральним настановленням. Відтак домагання є своєрідним інструментом апробації самооцінки. Як продовження, наслідок самооцінки, домагання, своєю чергою, можуть бути причиною, що зумовлює іноді істотні зміни у змісті самооцінки.

Рівень домагань залежить не лише від самооцінки, зокрема від таких її параметрів, як адекватність, висота, стійкість, але й від практичної перевірки особистістю міри складності цілей, які вона висуває, а також від усвідомлення відповідальності за їх успішне досягнення. У рівні домагань, таким чином, безпосередньо стикаються самосвідомість й свідомість, самооцінка й оцінка. Завдяки цьому домагання справляють постійний трансформуючий вплив на самооцінку, сприяючи підвищенню рівня її дієвості. Немає потреби доводити, яку важливу роль це відіграє у спричи-

ненні альтруїстичної поведінки. Без цього найвищі моральні наміри людини можуть залишатися “добрими намірами”, пустопорожнім фантазуванням. У будь-якому разі основні функції домагань у цілісному процесі саморегуляції моральної поведінки полягають у корекції прийнятих цілей, завдань, в уточненні останніх і забезпеченні відповідності між вимогами до особистості в конкретній ситуації та її реальними, фактичними можливостями.

Особливості функціонування самооцінки і домагань вимальовуються ще більш рельєфно при розгляді специфіки такої складової само-свідомості, як *соціально-психологічні очікування*. Розглядаючи їх як механізм саморегуляції моральної поведінки, доречно як головний момент підкреслити їхню посередницьку функцію щодо підтримки стану збалансованості між самосвідомістю особистості та її соціальним оточенням. Здійснення такої функції передбачає здатність названих очікувань виконувати також коригувальну функцію у процесах саморегуляції моральних дій. У цьому контексті вони найтісніше пов’язані з домаганнями, а тому є саме тим чинником, котрий спонукає людину постійно враховувати можливі реакції інших людей на її домагання, на окремі дії, вчинки, на поведінку загалом.

Через домагання соціально-психологічні очікування справляють трансформуючий вплив на особистість. Виступаючи як опосередковуюча ланка, що пов’язує індивідуальне в особистості із соціальним, ці очікування відіграють активну роль у процесі саморегуляції моральної поведінки, сприяючи оволодінню індивідом культурними вимогами, нормами, принципами, ціннісними орієнтаціями, у процесах міжособової взаємодії і самовдосконалення. Загалом саме завдяки соціально-психологічним очікуванням процес саморегуляції поведінки спричинюється не тільки тими внутрішніми утвореннями, котрі в інтегрованій формі утворюють структуру самосвідомості особистості, а й тим реальним досвідом спілкування, взаємодії з навколишнім соціальним довкіллям, у процесі яких ці очікування піддаються соціальній апробації. Ось чому винятково важливе значення має виховання у дитини адекватних соціально-психологічних очікувань для становлення та розвитку в неї альтруїстичних орієнтацій, мотивів, настановлень, потреб.

Складним феноменом є *образ Я*, котрий, як відомо, не становить окремий структурний компонент самосвідомості, а являє собою узагальнене уявлення людини про себе. Це – той

рівень розвитку самосвідомості, на якому людина досягає найбільш зрілого усвідомлення сутності своєї особистості, у тому числі й притаманних їй моральних властивостей, можливостей. Відносячи виникнення образу Я до більш пізніх етапів особистісного становлення індивіда, враховуємо той факт, що цей феномен є результатом апробації людиною своїх самооцінок, домагань, очікувань та оцінних ставлень до навколишніх у процесі життєдіяльності. Зрозуміло, така апробація потребує певного часу, життєвого досвіду.

Отож структурно-функціональні та змістові характеристики образу Я визначаються специфікою самооцінки, домагань, соціально-психологічних очікувань. Проте підхід до такого психологічного аналізу з позицій принципу аддетивності неправомірний, оскільки образ Я – це не сума названих компонентів, а якісно нове системне утворення, в якому останні певним чином структуровані, ієрархізовані. Крім цього, образ Я охоплює не лише систему усвідомлених ставлень людини до себе, а й несвідоме психічне, а також систему так званих фундаментальних ставлень людини як особистості. Окреслена характеристика дає підстави для розмежування двох, хоча й вельми близьких, однак не тотожних, феноменів, що позначаються термінами “самосвідомість” та “образ Я”.

Образ Я у структурі особистості є своєрідним каркасом, що надає величезній кількості різномірних особистісних властивостей людини внутрішньої супідрядності, відносно інтегрованої спрямованості. Завдяки цьому образ Я слугує особистості основою для вибору провідної лінії поведінки, базою для виникнення особистісного настановлення, що виявляється у її готовності поводитися певним чином. У настановленні, яке обіймає значущі життєві ставлення індивіда на особистісному рівні, знімається суперечність між свідомістю та несвідомим у структурі образу Я.

Інтерпретуючи образ Я як узагальнений, *глобальний механізм саморегуляції поведінки* на особистісному рівні, слушно передусім підкреслити його роль у забезпеченні почуття ідентичності, самототожності людини. Збереження цієї тотожності, самоідентичності упродовж більш чи менш тривалих життєвих періодів дає їй змогу усвідомити межі між “Я” і “не-Я”, що є найважливішим моментом, з котрим пов’язані такі детермінанти саморегуляції поведінки, як особистісна відповідальність, почуття обов’язку, соціальної причетності, співвіднесеності власних бажань з інтересами навколишніх.

Остання характеристика є найбільш суттєвою при розгляді залежності між образом Я особистості та розвитком у неї альтруїзму як стійкої моральної потреби. Така потреба зумовлюється не лише значною стійкістю самосвідомості особистості, кожного із розглянутих вище компонентів та їх інтегрованого вираження у формі образу Я, але й тісним, органічним зв'язком самосвідомості загалом зі сферою невідомого (unconsciousness), котре, як відомо, відзначається особливою інертністю, тенденцією до збереження "статус-кво". Проте такі характеристики, не зважаючи на, здавалось би, їх негативні параметри, відіграють виняткову роль у збереженні моральної потреби, у тому числі потреби суто альтруїстичного плану. Тут усе, однак, залежить від змісту самосвідомості особистості, зокрема її спрямованості.

У процесі дослідження психологічних закономірностей розвитку саморегуляції моральної поведінки, ролі у цьому процесі самосвідомості нами виокремлені два типи спрямованості – егоїстична та алоцентрична. Так, індивідам із чітко вираженою егоїстичною спрямованістю самосвідомості притаманні постійна стурбованість власним престижем, нездоланна жадоба успіху, прагнення доводити свою винятковість, самозвеличуваність і доволі часто енергетикою інших людей, причому на шкоду їм, нерідко шляхом зневажання їхньої гідності. Зрозуміло, що за такого спрямування самосвідомості, як і особистості загалом, не варто вести мову про моральність такої людини, тим паче про альтруїзм як вищу міру моральності. Індивідів, котрим властива подібна самосвідомість, характеризує постійне використання засобів психологічного захисту, тенденція до прояву експансивності у взаєминах з навколишніми. Очевидно, цим можна пояснити їх гіпертрофовану амбіційність, безапеляційні претензії на власну вищість, на абсолютну істинність їхніх думок, оцінок, справедливості і праведності усього, на що вони претендують. Отже, змістові характеристики особистості, її зорієнтованість на морально-релевантні цінності, їх алоцентричність є вирішальними моментами у спричиненні процесу становлення альтруїзму особистості.

Шляхи морального розвитку особистості вельми багатоманітні. Закономірно, що мають місце й неповторні індивідуальні історії сходження людини до вершин моральності – альтруїзму. У цій багатоманітності є, однак, найважливіший аспект – входження дитини у новий, суперечливий світ міжлюдських взає-

мин та взаємодій. Як показали наші дослідження індивідуальних життєвих історій дітей, найважливіша, а іноді вирішальна роль у цьому плані належить умовам первинної моральної соціалізації дитини – насамперед умовам її виховання у сім'ї.

Вже на дошкільному етапі психічного розвитку дитина засвоює (значною мірою підсвідомо) певний, домінуючий у найближчому оточенні (сім'я, спілкування з ровесниками), модус емоційно-оцінних ставлень, на основі яких зароджуються моральні орієнтації та настановлення, виробляється звичка до певного типу реагування на поведінку навколишніх, формується відповідне ставлення до власних дій та вчинків, до свого "Я", закріплюється тип самовизначення, самореалізації і самоствердження як найважливішої моральної, соціально-психологічної потреби, актуальність якої з роками зростає та зміцнюється.

Якщо в дитини виробляється звичка постійно співвідносити, порівнювати себе з іншими людьми, якщо формується усвідомлення інших людей як головної життєвої цінності, що наповнюють життя моральним сенсом, то в неї виховується почуття власної гідності, причому в органічному поєднанні з повагою до людської гідності інших людей. Цей процес – складний, суперечливий, вимагає від людини постійної, напруженої праці її почуттів, розуму, волі, тобто всіх її актуальних та потенційних особистісних можливостей, щоденної боротьби зі злом у собі та інших, головню задля торжества серед людей першооснов добра й справедливості. І все ж неоціненний гуманістичний сенс цього важкого, тернистого шляху в тому, що він неодмінно веде людину до вершин моральної досконалості, одним із специфічних, яскравих утілень якої і є **альтруїзм**.

Завершуючи розгляд питання про роль самосвідомості у психічному розвитку засадничих аспектів особистості, вважаємо за доцільне згадати наступні міркування з цього приводу С.Л. Рубінштейна: "Без свідомості та самосвідомості не існує особистості. Особистість як свідомий суб'єкт усвідомлює не лише навколишнє, а й себе саму у своїх стосунках з навколишнім. Якщо неможливо звести особистість до її самосвідомості, до "я", то й неможливо відривати одне від одного. Тому останнє вирішальне питання, що постає перед нами у плані психологічного вивчення особистості, це питання про її *самосвідомість*, про особистість як "я", котре як суб'єкт свідомо присвоює собі все, що робить людина, відносить до себе всі,

що виходять від неї справи та вчинки, і свідомо приймає на себе за них відповідальність як їх автор і творець. Проблема психологічного пізнання особистості не завершується вивченням її психічних властивостей особистості – здібностей, темпераменту та характеру; вона підсумовується розкриттям самосвідомості особистості” [8, с. 676–677].

1. Гегель Г.В.Ф. *Философия религии*: В 2-х т. – М.: Мысль, 1977. – Т.2. – 573 с.

2. *Боришевский М.И.* Саморегуляция поведения школьников // *Советская педагогика*. – 1991. – № 3. – С. 32–36.

3. *Боришевський М.Й.* (ред.) Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості: У 2-х томах. – К.: Дніпро, 2001.

4. *Боришевский М. И.* (ред.). Развитие нравственных убеждений школьников. – К.: Рад. школа, 1986. – 184 с.

5. *Кант И.* Сочинения в шести томах. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. Ч. I. Критика практического разума. – 294 с.

6. *Костюк Г.С.* Про роль спадковості, середовища і виховання в психічному розвитку дитини // *Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості* / Під ред. Л.М. Проколієнко. – К.: Рад. школа, 1989. – С. 98–133.

7. *Боришевський М.Й.* Залежність розвитку альтруїзму особистості від спрямованості її самосвідомості // *Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. – Вип. 20. Частина I. – К., 2000.

8. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. – М.: Изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1946. – 486 с.

9. *Фурман А.В., Гуменюк О.Є.* Психологія Я-концепції. – Львів: Новий світ-2000, 2006. – 360 с.